

Boglár Lajos

Relativ viszonyaim... (Öninterjú)

Először azt elméletről:

Amikor 1968 augusztusában nyolc hónapos venezuelai tartózkodás után Budapestre érkeztem, még hetekig a piaroa indiánok között átélt élmények hatása alatt voltam, és nem tudtam felfogni barátaim politikai ("Mit szólsz a diáklázongásokhoz?") és kulturális nyüzsgését ("Láttad a Beckett darabot?").

Idegenné vált a megszokott közeg... Elfelejtettem könyvcímeket, telefonszámokat, de fülemben visszhangzott Hatopa mágikus csörgővel kísért mitikus éneke, és magam előtt láttam Tuna vehemens beszámolóját a vaddisznók elejtéséről...

Hasonló érzelmi folyamaton esett át tanítványom, aki nem akarta lemosni a testéről a festéknyomokat, törzsi beavatásának szimbólumait - szorongva figyelte, miként kopik magától a cinóberszín...

Az indiánok hónapokon keresztül adták át ismereteiket, és arra tanítottak, "nekik-róluk" írjak, fotózzak vagy készítsék filmet, tehát tőlük távol is gondoljak rájuk. Ezt a máig ható sajátos 'enkulturációt' semmiféle elmélet nem helyettesítette sem az utazás előtt, sem pedig utána...

Azért kell ezt hangsúlyozom, mert találkoztam a terepen (értsd: az őserdőben) olyan kollegákkal, akik a kutatóútra kétszáz antropológiai könyvet vittek magukkal, hogy - az indián kunyhótól harminc méterre levő -háromszobás sátruk egyik helyiségében (hangsúlyozom 30 méterre egy indián kunyhótól, ahol hét család élte hétköznapi vagy ünnepi életét) - olvassák Lévi-Strauss vagy Turner elméleti munkáit! Az adott área szakirodalmát ugyanakkor nem olvasták, "nehogy más szerzők befolyása alá kerüljenek."

Alighogy Budapesten kicsomagoltam, felkértek, írjak a neves magyar folklórkutató születésnapjára készülő Festschriftbe. Heteken át, minden este betöltötte a kunyhót a piaroa sámán mitikus éneke, amit más elbeszélők nappal mesékkel és igaz történetekkel fűszereztek. Nekifogtam, hogy leírjam a frissen hallott és látott orális alkotásokat: hiszen előadásuk néha valóságos performance volt, rögtönzések színezték és bontották meg a kötött formákat. Gondoltam, ez tanulságul szolgálhat minden európai folklórkutatónak, hiszen kiderül: mennyire érzékenyek a törzsi közösségek a változásokra, és mennyire merev a tradicionális "story-telling".

A tanulmány megíródott, annak rendje és módja szerint megjelent, angol nyelven. A különlenyomatokból több külföldre került, többek között egy amerikai kollegához, aki

megígérte, értékelést ír a dolgozatról. Amiért most az egészet említem, kollegám elemzésének a lényege, mégpedig, hogy kimutatta: tanulmányom szövegében " legalább huszonöt különböző irányzat" jelenik meg.

Meg kell mondjam: az általa felsorolt iskoláknak még a feléről is alig halottam, nemhogy alkalmaztam volna ("gondolta a fene!"). Igyekeztem felvilágosítani bírálómat, hogy maga a sokrétű-sokértékű valóság teremtette a különböző aspektusokat, nem pedig egy teoretikus háttér.

Többek között ezek jutnak eszembe, ha megkérnek, hogy antropológiai elméletekkel foglalkozzam, akár szóban, akár írásban. A kulturális relativizmus kérdésével is így állok: ha nem látom a pragmatikus indokot, a kérdés visszhangtalan bennem - negyven év terepmunkával a hátam mögött elmondhatom: a magammal hozott együttérzési készség és objektivitásra való törekvés együttesen segített ahhoz, hogy egyenértékűnek fogjam fel a különböző kultúrákat, és ez segített a közösségek megértésében - nem pedig az elolvasott elméleti irodalom.

Más a helyzet az adott esetben vizsgált embercsoporttal, arról igyekszem mindent szakirodalmat elolvasni (lásd a "Fekete könyvet": első terepmunkámnál használtam ezt a füzetet: amelybe monografikus szerkezetben mindazt beleírtam, amit a szóban forgó közösségről, áreáról olvastam. Ezt a kézikönyvet azután a kutatóút végén megmutattam a "vendéglátóknak", és megbíráltattam velük.

Egyúttal a saját megfigyeléseimet is kontroll alá helyeztem, megteremtve, legalább is törekedve erre, hogy az émikus és az étikus szemlélet egyensúlyba kerüljön (a piaroák megjegyzéseit a Wahari című kötetben lábjegyzetként közöltem).

A terep, a valóságos közeg irányította (és irányítja) viselkedésemet: hogy ez mennyire sikerül, abból szoktam lemérni, hogy távozáskor elhalmoznak kérésekkel - tehát visszavárnak.

A kultúra "globális" megismerésére való törekvés mögött kifejeződik az aggály, hogy ha nem figyelek minden jelenségre, honnan tudhatom, melyik a "lényeghordozó"? Ebbe belejátszhatott két tényező, egyrészt egy újabb aggodalom, és pedig, mivel Kelet-Európából indulok Dél-Amerikába - manapság elképzelhetetlen nehézségek árán - kérdés, eljutok-e oda még egyszer? Tehát nem engedhetem meg azt a luxust, hogy a kultúrának csak egy-egy aspektusát - például csupán a mítoszokat vagy csak a rokonsági rendszereket - vizsgáljam, másrészt pedig fontos tényező, hogy első terepmunkáim kiinduló bázisa a Néprajzi Múzeum volt, általános feladatunk pedig, hogy "lehetőség szerint a kultúra teljes etnográfáját, minden szeletét igyekezzünk dokumentálni".

Szakmai gyakorlatommá vált, hogy hosszú évekig vizsgáltam egy-egy indián közösséget, és végül minden évtizedre esett egy-egy etnikum feldolgozása (60-as évek: nambikuara törzs, 70-es évek: piaroa, 80-as évek: guarani, 90-as évek: wayna, újabban pedig megkezdve kutatásaim történetének ötödik évtizedét, brazíliai magyar emigránsok leszármazottai és a botokudo indiánok).

A megismerés folyamata ez: szakirodalmi felkészülés, terepmunka, majd hosszas töprengések, elemzések, többszörös "feed-back" a helyszínen, összehasonlítás és végül kísérlet valami értékteremtő feldolgozásra (s nem csak az írott formában, hanem kiállítások rendezésével, filmek bemutatásával, stb.).

Külföldi kollegák vetették fel a kérdést, ha ennyi időt szánok egy törzsi törzsi "szerelemre", lehetséges-e az intenzív szubjektivitás mellett bármiféle általánosítás? Eljuthatunk-e egyetemes érvényű értékekhez összehasonlítás nélkül? A válaszom igen egyszerű: minél nagyobb tereptapasztalattal rendelkezünk, annál nagyobb a valószínűsége, hogy meglássuk/megtaláljuk az egyes mögött az általánost, hiszen éppen a több tapasztalat birtokában vagyunk képesek kiemelni a különöst, a sajátost, a lényegét hordozót a jelenségek láncolatából. Gondoljunk a "mozaikmódszerre": ha megtaláltuk az adott társadalom életében a "legfontosabb dolgot", arra fókuszálva rakjuk hozzá a többi mozaikot (igen csak leegyszerűsítve a példatárat, terepmunkáim során az egyes csoportoknál a következő "dolgokat" találtam: a nambikuaráknál a "mozgatóerő" a változó évszakokhoz való adaptációs készségben rejlett, a piaroák esetében a "mitikus motor" a szezonális közösségi rítus-sorozat volt, a guaraniknál pedig az "adaptív értékrend" kialakulása stb.).

Franz Boasról:

Egyetemi tanulmányaim során olvastam Boas írásait, és közreműködtem egy munkájának fordításában: munkásságával alaposabban akkor foglalkoztam, amikor a Gondolat Kiadó a 70-es évek elején megkért, hogy készítsek művei alapján egy válogatást (lásd az 1973-as Népek, nyelvek, kultúrák című könyvet).

Az egyetemi éveim (1948-1953) alatt, függetlenül attól, hogyan értékeltük Boas anti-rasszista fellépését, terepmunkáit nem sok haszonnal forgattuk. Az 50-es években létrejött "Budapester Schule" (amelyet Vajda találóan - afrikai mintára "Buschschule", azaz bozótiskola néven emlegetett) tagjai közül csak a cseh kollegák, L. Holy, és M. Stuchlík jártak terepen, a budapestiek csak könyvtárakból és múzeumi gyűjteményekből merítették ismereteiket. Az általános teoretikus érdeklődés mellett a tanult és művelt elemzési módszereink közelebb álltak - minden kritikai hozzáállás ellenére - a "bécsi iskolához",

mint bármely más irányzathoz. A Vajda-iskola elsősorban összehasonlító etnológiát művelt, egy-egy kulturális jelenség sokoldalú megközelítése (lényeg és jelenség dialektikája jegyében) jelentette az általánosításra való törekvést. A bezártság és elzártság kényszere is odahatott, hogy egyre cizelláltabb módszerekkel végeztünk - mindmáig meghatározó értékű - rítus-elemzéseket.

Hangsúlyozom, akkor még nem estem át egy vérbeli terepmunka nyújtotta szakmai beavatáson: ezért a kultúra terepen való megközelítésének boasi (vagy bármilyen más) módja merő absztrakció maradt.

A kulturális relativizmusról és Franz Boas koncepciójáról, a rasszelmélet kérdéséről, kiterjedt terepmunkáiról könyvtárnyi írás jelent meg. Legutóbb Lewis (2001) publikált igen alapos és több bíráló által kiegészített tanulmányt a *Current Anthropology* hasábjain. Ha össze kellene foglalnunk Boas munkásságának máig is ható tanulságait, a következőket kell elmondanunk: egyik alapvető koncepciója szerint a kultúrák túlságosan összetettek ahhoz, hogy történetileg teljes értékű és egyetemes érvényű felmérést végezhessünk, ezért a kutatást jól körülhatárolt és lehetőleg kis méretű területekre (áreákra) kell összpontosítanunk. Ez a tudatos törekvés ahhoz vezetett, hogy Boas iskolájának módszerei finomodtak, és egyúttal ahhoz is, hogy hívei ragaszkodtak az első kézből való adatokhoz - abszolút értéket adva a terepmunkának.

A kulturális relativizmust máig érzékelhető hatása ellenére, sokan kritizálják: Erről az a véleményem, hogy a kutatástörténet egy-egy szakaszának - s ez vonatkozik az elmúlt másfél évszázadban keletkezett más antropológiai fogalomra és elméleti princípiumra is - valós antropológiai értékelését és bírálatát csak akkor végezhetjük el, ha a szóban forgó fogalmat, elvet (vagy iskolát) a maga történeti (társadalmi, tudományos) kontextusába elhelyezve tanulmányozzuk - megismerve az adott korban betöltött funkcióját. Erre tett kísérletet Marvin Harris (1969: 250-318).

Gondoljunk csak a "kultúra" definícióinak "történetére"! Nem lehet véletlen, hogy a felgyorsult kommunikáció és az információ-áramlás következtében hány változat született. Tylor 1871-es kultúra-definíciója egészen 1903-ig "uralkodott", de 1903 és 1916 között már 6 meghatározás született, 1920 és 1940 között pedig már 56 definíció volt forgalomban, a negyvenes években már legalább 100 definíciót adtak közre.

Helyezzük el Boas tevékenységét ebbe a korszakolásba, és láthatjuk, hogy az ő idején számot tevő terepmunkáról aligha lehetett beszélni. Csak sejteni lehet, de követni nem, mi történt Kroeber és Kluckhohn 1952-es összefoglalását követő fél évszázadban.

Egy nyilvánvaló: a sok változat elsősorban annak következménye, hogy

sokszorozódtak a kutatások, élénkebb lett a tudományok közötti kommunikáció.

A 19. század evolúciós elméletének termékeit írásokból rekonstruáljuk, és manapság úgy véljük, hogy a szimplifikáló doktrínák béklyóba fogták a gondolkodást: bár kétségtelen, hogy a kulturális jelenségeknek a kész és leegyszerűsített sémákba való szorítása - a minimális információk ismeretében - gyors eredményeket hozott, ha a meglevő spekulatív sémákba szorították azokat. (Elég csak a diffúzió híveinek heliolitikus kultúráira gondolnunk - Ezek Morgan fejlődéstáblázatának azonos "fokán" helyezkedtek el. - Nem kellett sokat gondolkodni, a doktrína mindent megoldott.)

A korabeli etnográfiai ismeretanyag valóban szegényes volt - nyilvánvalóan nagyobb teret kapott a spekuláció (erre manapság is van példánk, és nem csak az evolúció jegyében).

Visszatérve Boashoz: ő úgy vélte, nincs elég adatunk ahhoz, hogy egyetemes érvényű törvényeket megállapítsunk, olyanokat, amelyek az emberi kultúrákat irányítanak. Boas hangsúlyozta a kultúrák mérhetetlen változatosságát, és előtérbe helyezte a partikularizmust, mondván: a kulturális jelenségeket saját társadalmuk kontextusában kell tanulmányozni. Azt a dialektikus tételt is megfogalmazta, hogy nagy mennyiségű adat összegyűjtése után a kulturális változás törvényei önmaguktól megjelennek. Tudjuk azonban, hogy a végtelen mennyiségű adathalmaz önmagában nem biztosíték arra, hogy magyarázatot kapjunk pl. a kultúrák változataira.

Boas és megannyi tanítványa műveikkel mondtak ellen a 19. századi evolucionizmusnak, vagy az ún. "spekulatív történelemfelfogásnak", hangsúlyozva, hogy minden egyes kultúrát holisztikusan kell kutatni, és nem szabad elhamarkodott általánosításokat levonni. Az antropológiai terepmunka növekedése, Malinowski tevékenységének és a brit strukturalista-funkcionalista iskolának a hatása serkentette azt a tendenciát, hogy a kultúrák módszeres vizsgálatával megértsék az adott társadalmi rendszer és világkép belső logikáját. Ennek egyenes következményeként kezdték antropológusok védelmükbe venni az őshonos népeket, harcoltak a Nyugati etnocentrizmus és a rasszizmus ellen. Érveik között szerepelt, hogy minden társadalomnak és minden kultúrának megvan a maga racionalitása és koherenciája, amelynek jegyében értelmezhető szokásai és képzetei. A kulturális relativizmust részben azért "vezették be", hogy bírálják a rasszizmust és az etnocentrizmust.

Renteln (Renteln 1988: 62) szerint tudomásul kell vennünk, hogy a kultúra építése "automatikus, kritikátlan percepciókhoz" vezet: az egyének többnyire nem tudják, hogy ezek a jelenségek kultúrafüggők. Boas bírálói közül a legnyersebben Leslie White fogalmazott, aki szerint Boasra jellemző "a tervszerűtlen zagyvaság filozófiája" (1943: 355), de gyakran szóltak a bírálatok arról is, hogy a kutató "megemészthetetlen kwakiutl bogyó-recepteket közöl" (Lewis 2001: 381).

A tudománytörténeti koncepciók bírálatáról:

Sajátosnak tartom, hogy évtizedek elteltével - egy más közegben, más kontextusban - komolynak vélt támadásokat intéznek egykori kutatók és módszertanuk ellen, ami szerintem már önmagában is anti-antropológia, nem beszélve arról, gyanítom, azoknak lehet szükségük ezekre az aktusokra, akiknek az energiáját nem köti le a terepmunka vagy eredményeinek a feldolgozása. Az is megfordult már a fejekben, vajon miért kell a bírálóknak valakit "anti" vagy "poszt" kategóriába helyezni, azaz miért kell feltétlenül valamilyen csoportosuláshoz, "párthoz" tartozni?

Lássunk néhányat a bírálatok közül. Ezek között szerepel olyan kevésbé racionális indok is, minthogy a kognitív antropológia, bár eleinte kapcsolódott a kulturális relativizmushoz, a klasszifikáció egyetemes elveinek keresése felé mozdult el. A boasi koncepció egyik fő hibának tartják, hogy ha dogmaként kezelik, nem ad elméleti alapot ahhoz, hogy a vizsgált társadalomról le lehessen vonni összehasonlító következtetéseket, általános érvényű megállapításokat. A relativisták álláspontja szerint egy nép etnográfiai adatait informátorok vagy émikus modellek alapján kell megértenünk.

Kétségtelen, nem egyszerű feladat az univerzálialak elemzése, mivel a vizsgált társadalmak azokat gyakran adottnak veszik, ami annyit jelent, hogy nem fejeződnek ki explicit módon. Az egyetemes érvényű jelenség lokalizálása megköveteli, hogy "felfedezzük egy nép implicit filozófiáját". Sajnos, itt ismét saját megfigyeléseimre kell hivatkoznom: aki pontos etnográfát képes adni, eljuthat az etnológiához a holisztikus megközelítés elvezet a "felfedezéshez". Tíz esztendőre volt szükségem, hogy feldolgozzam a piaroa kultúrát a maga "globális sokértékűségében", a guarani "esethez" hat esztendő kellett, a kettő összehasonlító elemzéséhez, pontosabban egy alapvető, kiemelt aspektusának, a mítoszok szerepének a kibontására újabb esztendők kellettek - pontosan huszonhét évvel a kutatás megkezdése után fejeztem be ezt a munkát (Boglár 1996).

Renteln (Renteln 1988: 56) is foglalkozik azzal a kérdéssel, megállapíthatunk-e kultúra-közi egyetemes érvényű értékeket? Mivel az enkulturáció oda vezet, hogy az egyének saját morális rendszerüket kedvelik, a relativista a saját értékeit magasabb rendűnek fogja tartani, ami annyit jelent, hogy a toleranciát részesíti előnyben, olyan értéket, amely egy liberális, demokratikus hagyományhoz kötődik. Renteln (1988: 63). úgy véli, ha a relativizmus egyáltalán kötődik valamilyen értékhez, az nem a tolerancia, hanem inkább az etnocentrizmus. Az objektivitást számon kérő kutatás kérdéséhez hozzáteszi, hogy a "tudományos vállalkozás, legalább is a Nyugati világban, az objektivitás alapjára épült".

A szerző (1988: 68) végül megállapítja: "a relativizmus legnagyobb hozzájárulása nem a tolerancia előtérbe helyezése, hanem az enkulturációra való fókuszálás, ami annyit jelent, hogy a relativizmus kompatibilis a kultúra-közi univerzális létezésével". Aki eddig, mint a kulturális relativizmus elkötelezettje, nem mert általános érvényű következtetéseket levonni, ezek után bátran teheti...

Le kell szögeznünk, hogy a relativizmus sok nézettel ellentétben nem konzervatív doktrína - utóbbi feltevést egy téveszme táplálta, még pedig, hogy egy kultúra elfogadott értékrendje szükségszerűen változatlan marad. Mit szóljunk a könyvtárnyi változásvizsgálatra, többek között a kultúrák érintkezéskor megszülető "adaptív értékrendhez"? Aki további kritikai észrevételekről kíván olvasni vegye kézbe a legfrissebb gyűjteményt (Rapport – Overing, 2000).

Végezetül: az elméleti vitákról, ahogyan a terepmunka módszertan kérdésében is, azt vallom - ahogyan több bölcs állítja - az a kulcs, amely minden zárat felnyit, csak álkulcs lehet! Ezért vállalom, hogy miként amerikai bírálóm, kutatásaim során "legalább 25 iskola hatása ért"!

Felhasznált irodalom

1. Boas, Franz (1973): *Népek, nyelvek, kultúrák*. Gondolat, Budapest
2. Boglár Lajos (1997): *Mítosz és kultúra. Két eset. Szimbíózis*, Budapest
3. Harris, Marvin (1969): *The Rise of Anthropological Theory*. New York: Th. K. Crowell Co.
4. Lewis, Herbert S. (2001): Boas, Darwin, Science and Anthropology. *Current Anthropology* 42 (3): 381-406. Chicago: WGFAR

5. Rapport, N. - J. Overing. (2000): Social and Cultural Anthropology. London - New York: Routledge
6. Renteln, Alan Dundes. (1988): Relativism and the research for human rights. American Anthropologist 90 (1): 56-72. Washington: AAA
7. White, Leslie (1943): Energy and evolution of culture. American Anthropologist 45: 335-56. Menasha: AAA

A szöveg Lettre folyóirat 45. szám, 2002. Nyár számában jelent meg. Köszönjük a szerkesztőségnek, hogy engedélyt adott a szöveg másodközlésére.

